

KÖZLEMÉNYEK

Kristó Gyula:

Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről

Magyar nemzetségekkel korai történetünk két szakaszán számolhatunk: az ősközösségi társadalomban (beleértve annak utolsó, már az osztálytársadalom felé mutató korszakát is), valamint a feudalizmus időszakában.¹ Az ősközösségi társadalom magyar nemzetségeiről írott források úgyszólván nem tájékoztatnak; Böles Leó ide vonatkozó megjegyzése eredetileg a régi türköket jellemezte. Minden bizonnyal a „nemzetségekre való tagolódás meglétében nem kételkedhetünk” e korszakban,² jóllehet pusztá létezésük is csak a társadalomfejlődés analóg jelenségeinek ismeretében tételezhető fel.³ Nem csodálható tehát, ha erről a magyar nemzetségi szervezetről speciális ismereteink nincsenek, így azt sem tudjuk kétséget kizáróan eldönteni, hogy e nemzetség *vérségi* alapon épült-e még fel, vagy a tudatos szervezés eredményeképpen létrejött arisztokrata nemeket már *politikai* kötelek fűzték-e egybe.⁴ Noha a feudális társadalom magyar nemzetségeiről sok (talán ezret is meghaladó számú) adat maradt ránk, alig vagyunk valamivel könnyebb helyzetben értékelésüket illetően. Feudális nemzetségeinkre a források *de genere* (vagy ritkábban más: *de generatione, ex progenie* stb.) kifejezéssel utalnak. Önmagában az nehézséget okoz, hogy e kifejezés egyaránt vonatkozik nagy hatalmú előkelőre, az uralkodó osztály alsó rétegébe bekerülő várjobbágyra és alávetett, elnyomott népségre. Első pillanatra úgy tűnik: a *de genere* jelölés olyan tág, a feudális társadalom minden részét magában foglaló, „parttalan” kiterjedésű, hogy éppen ezért alig lehet mit kezdeni vele; látszólag alapvető rendeltetésének sem tesz eleget, annak ti., hogy elkülönítsen, megkülönböztessen. A holtpontra az a régi felismerés⁵ lendíthet túl, hogy *genus* szavunk (és így *de genere* kifejezésünk is) nem egyetlen jelentésű: forrásainkból könnyen dokumentálható ’nagycsalád’,⁶ ’származás’⁷ értelme is. Arra a kérdésre, mi dönti el, hogy egy-egy esetben mikor kell a *genus* (*generatio* stb.) szónak ’nemzetség’ és mikor más jelentést tulajdonítanunk, nem könnyű a válasz. Talán csak az alávetett népek *genusai* esetében adhatunk egyértelmű feleletet: figyelembe véve az

¹ A kezdeti magyar marxista történetírás ide vonatkozó kérdésfelvetését ld. Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.*² Bp. 1949. 71–81, 288–290.

² Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok, 1958. 17–18.*

³ Lewis H. Morgan: *Az ősi társadalom.* Bp. 1961. 59–78, 127–152, 174–187, 217–233, 274–288; Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete. A marxizmus-leninizmus kis könyvtára* 42–44. Bp. 1949. 86–111, 123–148; V. N. Csernyecov: *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez.* Bp. 1949; Bartha Antal: *A IX–X. századi magyar társadalom.* Bp. 1968. 13–23, 93–94.

⁴ Györffy György: *Századok, 1958. 20; Bartha Antal: i. m. 94.*

⁵ Nagy Gyula: *A magyar nemzetségekről. Századok, 1870. 690–691.*

⁶ Györffy György: *Századok, 1958. 21–22.*

⁷ Gerics József: *A Tatóny nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). Történelmi Szemle, 1966. 6.*

ide vonható adatok gyér számát, az egy genus esetében egyszeri előfordulást, a genus szó szövegkörnyezetét (1211: de alio genere nepotes Wlos), a jobbágy- és udvarnoknépesítésre utaló genus szavunk '(nagy)család' jelentésű. A fennmaradó, *de genere* jelöléssel illetett társadalmi rétegek (nemesek, várjobbágyok) — a hagyományosan meggyökerezett szétválasztás ellenére is — azonos megítélésben részesülhetnek, hiszen a várjobbágyok jó része nemesi jogállást nyert. Eszerint a *de genere* kifejezéssel ellátott egyének legfontosabb ismervét abban látjuk, hogy valamennyien — eredetüktől függetlenül — az *uralkodó osztály tagjai*, e genusok tehát úri (nemesi) nemzetségek. További ismérveik összeállítása a szakirodalomnak nem kis gondot okozott. Karácsonyi János azokat így látta: 1. Vérségi kötelék. 2. Elővásárlási jog a nemzetségi földbirtok megvételére. 3. Nemzetségtag magtalan halála esetén a nemzetség más tagjainak öröklési joga. 4. Közös nemzetségi monostor. 5. Közös, osztatlan birtok.⁸ Györffy György az alábbiakban foglalta össze a nemesi nemzetségek közös jellemző vonásait: „1. Valamely nagynevű őstől származtatják magukat. 2. Közös nemzetségnevük és címerük van. 3. Öröklött családi birtokukat nemzetségi jogon birtokolják. 4. A nagyobb nemzetségek vagy kiemelkedő nemzetségtagok nemzetségi monostort építenek, ezt közösen birtokolják s ide temetkeznek. 5. Jellegetes személynevek ismétlődnek a nemzetségben.”⁹ Nem lehet különböző számunkra eme ismérvek valós voltának megvizsgálása. Karácsonyi János maga így nyilatkozott saját ismérveiről: „De vajon ezen jogok csakis a történelmi emlékeinkben előforduló nemzetségeket illetik-e meg? Azt nem lehet állítani. Hiszen sokszor csupán véletlenből vagy hanyagságból nem teszik oklevélíróink két-három vérség-csoportnak, rokon családnak nemzetségnevét, de e miatt az nem veszít semmit, csak oly jogokkal él, csak úgy osztozkodik, örököl, monostort épít stb., mint a melyik valamelyik nemzetségnek tagja.”¹⁰ Ami Györffy György ismérveit illeti: ezek közül több nem speciálisan nemzetségi, hanem közönségesen *családi* ismerv: a családi öröklésről már I. István 1001 körüli törvénykönyve intézkedik,¹¹ továbbá olyan családok esetében is, melyeket forrásaink *soha* nem illetnek — jelen ismereteink szerint — de *genere* megjelöléssel, feltűnik a (családi) címer (sas a Nagymartoni-család címerében¹²), a jellegzetes személynevek ismétlődése (négy Detrik és három Mikó a Balassa-család XIII—XIV. századi tagjainál¹³) és a (családi) monostor (Zsámbékon az Ajnárd-fiak monostora¹⁴). A szakirodalom ismérvei közül jószerével mindössze egy marad biztos ismertetőjelnek: a *de genere* minősítés és ami ezzel azonos, az uralkodó osztályhoz tartozás.

További problémát jelent annak kiderítése: vajon folytatásai-e a feudális genusok az ősközösségi társadalom nemzetségeinek? A kérdésre már a XIII. századi magyar történetírás közvetve igennel válaszolt akkor, amikor egyes honfoglaló vezérektől feudális nemzetségeket eredeztetett (Anonymus, Ákos mester, Kézai).¹⁵ Ezt a feleletet adta a

⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. köt. Bp. 1900. VI—VII.

⁹ Györffy György: Századok, 1958. 25.

¹⁰ Karácsonyi János: i. m. I. köt. VII—VIII. — Ld. még Komáromy András: Magyar nemzetségek. Turul, 1982. 18: „a genusból való származásnak az emberek semmi néven nevezendő fontosságát nem tulajdonítottak és annak az oklevelekben való kijelentése pusztán esetleges.”

¹¹ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. 144, 149.

¹² Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 36. 1. 28. jegyz.

¹³ Zolnay László: Donch mester és a Balassák ősei. Turul, 1937. 38.

¹⁴ Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 1956. 280—281.

¹⁵ Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum, vol. I. (a továbbiakban: SRH. I.) Budapestini. 1937. passim.

XIX. század romantikus történetírása is. Az értékelésben a XIX. század végén történt fordulat. Wertner Mór még lehetőknek, sőt valószínűnek tartotta, hogy „a későbbi genusok egyike-másika az ősi köteléknek köszönhette eredetét”, de ő is hangoztatta: „az okirati anyag felkutatása a genusok *jelentősége* ügyében határozottan más eredményre vezetett . . . , a de genere megjelölés az egész XI. században és a XII. század kezdetén épen nem . . . kerül elő”.¹⁶ Karácsonyi János határozott nemmel válaszolt e kérdésre, egyetlen genus szerzőjét és névadóját sem vezette vissza a honfoglalásig, sőt, az egy Hontpaznant kivéve, még I. István királyig sem.¹⁷ Sajátságosan „egyeztető” feleletet adott Györffy György, Egyrészt úgy képzelte el: n nemzetségi totemek továbbéltek, bele illeszkedtek a lovagi kulturába. „A magyar nemzetségek a nemzetségi szervezet felbomlása után sem felejtették el *»tanyáikat«*, egykori hatalmuk jelképét.” A „magyar-nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei.” Másrészt határozottan állította: a (nemesi) nemzetségek 1200 körül tűnnek fel a forrásokban,¹⁸ a de genere kifejezés az „1000 és 1200 évek között egyetlen hiteles magyarországi oklevélben sem fordul elő”.¹⁹ Végső konklúziója szerint „bizonyos nemzetségszűri genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói.”²⁰ Györffy felfogásával (annak bizonyos elemeivel) Gerics József polemizált: az a körülmény, „hogy — eddigi ismereteink szerint — az oklevelek a magyar nemzetségeket csak a XIII. századtól emlegetik”, a probléma megítélésében szerinte nem perdöntő, adatai²¹ alapján elvitatta a de genere kifejezés kormeghatározó jellegét, hihetőnek tartotta a kifejezés XI—XII. századi előfordulását magyarországi forrásokban.²²

Vitán felül áll: szerfelett nehéz az ősközösségi és feudális korszak magyar nemzetségei közti esetleges kapcsolat vonatkozásában állást foglalni, amikor az ősközösségi időszak genusáról semmi speciális ismeretünk nincs, a feudális korinak pedig nemcsak ismérvei bizonytalanok, hanem időhatárai is meghatározatlanok. Úgy véljük, az időhatárok (főleg a kezdet időhatára, az első előfordulás dátuma) megállapítása nem döntheti el önmagában a két kor genusai közti kapcsolat kérdését, de az esetleges eredmény nem közömbös e vonatkozásban sem.

1183 előtt nincs olyan hiteles oklevelünk, mely magyar nemzetségeket említene.²³ A XI—XII. század eseményeinek előadása kapcsán több alkalommal előfordul a XIV. századi krónikakompozícióban (egyszer a nagyobb Gellért-legendával egyezően) a de genere kifejezés.²⁴ Néhány esetben (de genere Sancti Stephani regis, de genere ducum, de genere Vecellini, de genere Almasi, de genere Symad) jogunk van feltenni, hogy itt a genus szó családot jelent, mivel ilyen nemzetségekkel csak itt és másutt nem talál-

¹⁶ Wertner Mór: A magyar nemzetségek a XIV. század közepeig. I. köt. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár LII. Temesvár 1891. VIII.

¹⁷ Karácsonyi János: i. m. I. köt. III—V.

¹⁸ Györffy György: Századok, 1958. 15—17, 21, 25.

¹⁹ Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle, 1966. 27.

²⁰ Györffy György: Századok, 1958. 27.

²¹ Gerics József: Történelmi Szemle, 1966. 4—6.

²² Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 583—598.

²³ Ide vonható hamis oklevelek: 1077—1095: de genere Hungh, *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár (a továbbiakban: AÚO) I. Pest. 1860. 42; 1145: de genere Bickach, de genere Zeenthemagoch, *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae (a továbbiakban: CD) II. Budae. 1829. 120, 122; 1155: de Genere Ürs, CD VII. 1. 148. — Ottó comes 1061. évi oklevelének de genere Gewr passzusa [*Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése). Tanulmányok Budapest múltjából XVI. köt. Budapest várostörténeti monográfiái XXV. Bp. 1964. 53.] XIII. századi interpoláció, ld. Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 27.

²⁴ Ezeket Gerics József (Történelmi Szemle, 1966. 4—6) össze állította.

kozunk, e nevek (Vecellin, Almasi, Symad) nem kövültek nemzetségnévvé.²⁵ Más esetekben (de genere Paznan, de genere Acus) ismert nemzetségneveket olvashatunk a krónikában olyan események kapcsán, melyek II. István, II. Béla történetével kapcsolatosak. E genus szavakat tehát legkorábban 1123–1132 után jegyezhetők le. Ismerve azonban azt, hogy a XIV. századi krónikakompozíció különböző (XI–XIV. század közti) időben keletkezett, többszörösen javított és átírt, razurált és interpolált szövegek halmaza, a leg gondosabb filológiai elemzés sem vállalkozhat felelősséggel annak eldöntésére, hogy a de genere Paznan és a de genere Acus kifejezéseket a XII. század első felében (a leírt eseményekkel közel egykorúan) vagy 1200 után (tehát évszázados késéssel) jegyezték-e le. E vonatkozásban a szöveggörnyezet sugallhat megoldásokat, de a vallatóra fogott kifejezések helyett nem nyilatkozhat. Gericsnek a de genere kifejezés XI–XII. századi hiányait magyarázó megjegyzései közül az érdemel különös figyelmet, amely szorosán kapcsolódik a korai magyar művelődés- (és legalább annyira a társadalom-) történet kérdéseire: „Magyarországon — eddigi ismereteink szerint — az első világi oklevélnyerő (destinatarius) részére kiállított oklevél 1162-ből, III. István királytól maradt fenn . . . A fejlődés még hosszú utat tett meg 1162-től odáig, hogy az oklevél a világi birtokos osztály általánosan használt jogbiztosító eszköze lett. Ezért éppen nem volna csodálatos, ha a XII. sz. végéig világi ügyekben eléggé ritka oklevelek a genusokat nem emlegetnék.”²⁶ Nem elvitatható, hogy a magyar okleveles gyakorlatban a XII–XIII. század fordulójától fokozottan nagyobb szerepet kapnak a világiak (birtok-)ügyei. A változás azonban inkább fokozatos, semmint évszám cezurájával megjelölve radikális. Erdélyi László Anonymustól, 1200-tól számítva a „magyar lovagkor” nemzetségeit, statisztikát készített az oklevelek alapján arról, hogy melyik évtizedben hány új nemzetség bukkant elő. A XIII. század második fele (11, 11, 12, 8, 3) és a XIV. század első fele (2, 2, 3, 0, 1) öt-öt évtizedének „terméséhez” képest a XIII. század első évtizedében 3, a második évtizedben 19, a harmadikban 10, a negyedikben 22, az ötödik évtizedben pedig 19 új nemzetségnév jelent meg. „E kis statisztikából látjuk, hogy a nemzetségnevek szaporodása legnagyobb 1210–50 között, mondhatnánk: ez a nemzetségnevek divatjának a virágkora s ezt a tatárjárás sem zavarta meg.”²⁷ Hasonlóan tanulmányos lehet a nemzetségneveket oklevelesen²⁸ „produkáló” első évtizedek vizsgálata a nemzetségnevek évenkénti előfordulásának mennyisége szempontjából. Kifejezetten hamisnak nem ítélt oklevélben először 1183-ban olvassuk a de genere szókapcsolatot, mindjárt két (a Csák- és a Szalók-) nemzetség kapcsán is.²⁹ Gerics utóbbi érvelés kapcsolatban megemlíthetjük: e diploma egyházi vonatkozású királyi oklevél, jellegét tekintve olyan, mint az 1162 előtti (és utáni) oklevelek tekintélyes része. Szentpétery Imre szerint „az oklevél hitelessége ellen . . . kifogást lehet emelni zavaros szerkezete miatt, mi aligha lesz csupán az átírások következménye”.³⁰ Így korántsem bizonyos, hogy a

²⁵ A de genere ama használatát, amely nem a meggyökeresedett nemzetségnevekkel kapcsolatos, nem korlátozhatjuk időhatárok közé, hiszen a biblia is gyakran élt ezzel, ld. *Csóka J. Lajos*: Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv, 1962. 154.

²⁶ *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 590.

²⁷ *Erdélyi László*: A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp. 1932. 6.

²⁸ Az utóbbi időben hagyományosan az 1200 körüli Anonymust tekintik a genusok első emlegetőjének, ld. *Erdélyi László*: i. m. 5; *Györffy György*: Századok, 1958. 21. — Tekintettel Anonymus művének keletkezési ideje körüli bizonytalanságra (akár csak egy-két évtizednyi időközt fogjanak is át a lehetséges időhatárok), ugyanúgy nem hagyatkozhatunk a de genere kronológiai kérdésében Gestájára, mint a XIV. századi krónikakompozícióra sem.

²⁹ *Hazai okmánytár* (a továbbiakban: HO) I. Győr. 1865. 1.

³⁰ *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. köt. 1001–1270. Bp. 1923–1930 (a továbbiakban: Krit. jegyz.) 138. szám.

magyar nemzetségek első okleveles említése az 1183. évből való.³¹ Genust (Apc) említő legkorábbi megbízható oklevelünk 1208. évi.³² Ezt követően — csak hiteles okleveleket számítva — 1212. évi oklevélben egy (Kador),³³ 1213-ban két (Csanád és Hodos),³⁴ 1214-ben három (Barsa, Győr és Szalók),³⁵ 1216-ban ugyancsak három (Gúg, Győr és Tomaj),³⁶ 1219-ben egy (Csák),³⁷ 1220-ban hat (Apor, Gútkeled, Kalocsa, Káta, Katapán és Szák),³⁸ 1221-ben szintén hat (Csák, Ják, Miskolc, Pöse, Rosd és Szentemágocs),³⁹ 1222-ben is hat (Aba, Barsa, Rátót, Smaragd, Záh és Zovárd),⁴⁰ 1224-ben egy (Pöse),⁴¹ 1226-ban hasonlóan egy (Hontpaznan),⁴² 1227-ben három (Bogátradvány, Meyz és Záh),⁴³ 1228-ben öt (Aba, Bogátradvány, Tét, Tétény és Vojk),⁴⁴ 1229-ben három (Oslí, Szentemágocs és Tét),⁴⁵ 1230-ban két (Miskolc és Örsúr),⁴⁶ 1231-ben négy (Boszligh [??: Boztech], Drud [??: Durug], Hontpaznan és Kaplony),⁴⁷ 1232-ben megint négy (Kürt, Szák, Szalók és Zsadány),⁴⁸ 1233-ban három (Csolt, Igmánd és Miskolc),⁴⁹ 1234-ben négy (Aba, Kaplony, Káta és Pok),⁵⁰ míg 1235-ben három nemzetséggel (Barsa, Bogátradvány és Igmánd) találkozunk.⁵¹

Negatívumot bizonyítani — adott esetben azt, hogy a XII—XIII. század fordulója előtt nem fordulhatott elő a nemzetségnévre utaló de genere kifejezés — kényes feladat, teljes bizonyosságú végeredményről nem is lehet szó. Mind Erdélyi László, mind a mi statisztikánk azt látszik sugallni: olyan viharos gyorsasággal tűnnek fel és szaporodnak a XIII. század elején a nemzetségnévek és a genusokra utaló forráshelyek, amely gyorsaság nincs arányban azzal a fokozatos változással, amely az oklevelek számának megnövekedésében, jellegük átférfalódásában figyelhető meg. Kétségtelenül komoly érvként jöhetne szóba a de genere minősítés XIII. század eleji megjelenése mellett, ha ennek nyomós, komoly okát adnánk. Karácsonyi János és Erdélyi László megkülönböztető jelet, a kezdetleges vezetéknev divatját látták a nemzetségnévben.⁵²

³¹ Györffy György: Századok, 1958. 21. 1. 49. jegyz.; Gerics József: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 590. 1. 42. jegyz. — A kronológiailag soron következő 1186. évi (de genere Solomun, ÁÚO VI. 163) és 1201. évi (de genere Zenthenagus, CD VII. 4. 70) nemzetség-előfordulások kétségtelenül hamis oklevélből valók.

³² ÁÚO VI. 324.

³³ Ferdinandus Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis (a továbbiakban: MES) I. Strigoni. 1874. 202.

³⁴ Karácsonyi János — Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903 (a továbbiakban: VR) 176.

³⁵ VR 188; A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (a továbbiakban: PRT) I. Bp. 1902. 629; ex genealogia Geuriensi; ÁÚO VI. 368.

³⁶ PRT I. 642; HO VI. 11.

³⁷ ÁÚO VI. 402.

³⁸ VR, 252, 245, 244, 242, 254; PRT I. 647.

³⁹ HO VIII. 19; Hans Wagner: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I. Die Urkunden von 808 bis 1270. Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Graz—Köln. 1955 80; VR 275, 272, 274.

⁴⁰ VR 281, 282; HO V. 10; VR 277.

⁴¹ CD III. 1. 464.

⁴² CD III. 2. 93.

⁴³ ÁÚO VI. 444, 440, 445.

⁴⁴ HO VI. 21; HO V. 12; HO II. 3; ÁÚO VI. 457.

⁴⁵ CD VII. 1. 223; ÁÚO XI. 212; VR 291.

⁴⁶ HO VII. 18.

⁴⁷ CD VII. 4. 79; ÁÚO XI. 232; CD III. 2. 263; ÁÚO XI. 232.

⁴⁸ ÁÚO VI. 511; HO VIII. 29 (hozzávetőleges dátum); HO IV. 13; ÁÚO VI. 512.

⁴⁹ ÁÚO VI. 530; HO IV. 14; ÁÚO XI. 263.

⁵⁰ ÁÚO VI. 546; HO VI. 29; ÁÚO VI. 548.

⁵¹ VR 307; ÁÚO VII. 6; ÁÚO VI. 567.

⁵² Karácsonyi János: i. m. I. köt. VIII; Erdélyi László: i. m. 4.

Wertner Mór szerint „a *de genere* . . . minden közös leszármazáson alapuló jogok és kötelességek érvényesítéséhez vezető epütheton és . . . soha sem használták kizárólag epütheton ornans-ként”. Wertner úgy ítélte meg — az időpontot tekintve kétségtelenül tévesen —, hogy a tatárjárás okozta összekuszálódott birtokviszonyok rendezése, a korábbi birtokbírás igazolása igényelte a nemzetség kialakulását.⁵³ Hasonló szférában, a feudális birtoklás körében kereste a magyarázatot Györffy György is. „A nemesi nemzetségek feltűnése 1200 körül a feudális társadalom uralkodó osztályában végbement változással kapcsolatos. Ekkor indul meg a királyi uradalmak és várbirtokok tömeges eladományozása . . . Az új feudális nagybirtok, amely expanzív, veszélyezteteti a régi öröklött birtokokat. A régi birtokosok a nemzetségi birtoklás jogán védik birtokállományukat. A nemzetségi birtokjog alapja . . . Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezete. Ez kétféle birtokot különböztet meg; olyat, amelyet Szent István adott, s olyat, amelyet későbbi királyok adományoztak. Az István király által adott birtok, melybe beleértendő a király által meghagyott X. századi nemzetségi birtok is, nem háramlik vissza a királyra, hanem a rokonság öröklí; . . . tehát . . . István király a nemesi nemzetségek birtoklásának jogalapja.”⁵⁴ Továbbá: Kálmán törvényének kiadását követően, a XII. században már meglett volna a jogi alap a *de genere* használatára, „de nem volt meg a történeti szükségszerűség rá. A *de genere* szükségszerűen akkor jött divatba, amikor 1200 körül az uralkodó osztályban rövid idő alatt jelentős változás következett be.”⁵⁵ Györffy koncepcióját Gerics József több ponton — számunkra meggyőző megfontolások alapján — vitatta.⁵⁶ Mi további pontokon látjuk kérdésesnek Györffy magyarázatát. Ellenkezik a feudális törvényekről általában nyert ismereteinkkel (rövid élettartam, szűk érvényesülési kör), hogy a Kálmán I.:20. tc. létrejötte után éppen egy évszázaddal hozna gyümölcsöt — a *de genere* jelentkezését. Továbbá: úgy tudjuk, a XIII. század elején (szemben pl. IV. Béla ifjabb királysága éveivel, valamint országlása tatárjárásig tartó időszakával, amikor intenzív birtokrestaurációs politikát folytatott⁵⁷) nem fenyegette komoly veszély sem a „nemzetségi birtoklás” jogalapját, sem magát a birtoklást; az „expanzív” új feudális nagybirtok éhségét még évtizedekig kielégített a királyi, később pedig az egyházi javadalmak. A *de genere* megjelölés jelentkezésének nem lehet tehát védekező, defenzív funkciója.

Több írásunkban utaltunk arra, hogy a XII—XIII. század fordulóján és a XIII. század elején a magyarországi feudalizmus ideológiájában fontos változás történt: világi szemlélet váltotta fel a XI—XII. század egyházi beállítását. Ez a fordulat egy sor kérdés (a magyar őstörténet, honfoglalás, kalandozások) átértékeléséhez vezetett. A szemléletváltozás terméke a történeti jog (az „anciennitás”) tételének kidolgozása és érvényesítése a világi birtokosság által. Mindezek az ideológia síkján jelentkező új nézetek egyrészt a világi nagybirtok gazdasági, társadalmi és politikai előretörésének, egy társadalomfejlődési folyamatnak a jelzői, mutatói,⁵⁸ másrészt közvetlenül megteremtői a *de genere* megjelölésnek. A nemesi nemzetségek feltűnése a forrásokban a

⁵³ Wertner Mór: i. m. I. köt. VIII—IX.

⁵⁴ Györffy György: Századok, 1958. 25.

⁵⁵ Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 28.

⁵⁶ Gerics József: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 587—589.

⁵⁷ Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLVII. Szeged, 1974. 9—21.

⁵⁸ Kristó Gyula: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónika-irodalmunkban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. 12—14; Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia, 1970. 117; Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. Filológiai Közöny, 1970. 115. — Ld. továbbá Székely György: Művelődési viszonyok a XII—XIII. század fordulóján. Századok, 1970. 132.

XIII. század elején végső fokon tehát offenzív jellegű: a feltörekvő világi birtokosság ennek révén veszi birtokába először saját múltját, s majd később, amikor valós vagy fiktív elei Árpáddal vetekednek, az egész magyar múltat. Ekkor engedik fel a családi emlékezet sokáig lefojtott és érdektelen memóriájának zsilipjeit, ami révén a genus „múltja” teremtődik meg. A családi-nagycsaládi rokon kötelek ekkor válnak nemzetiségivé, a családi címer és monostor nemzeti címmé és monostorrá. Úgy gondoljuk, a de genere megjelölés keletkezésének nemcsak eszmetörténeti (végső fokon persze társadalomtörténeti) motivációja van, hanem aktuálpolitikai is: ez szintén offenzív jellegű. A XII—XIII. század fordulójától felgyorsul és nagyobb lendületet vesz a királyi birtok bomlása. Az „új berendezkedés”-nek,⁵⁹ a perpetuitásnak, a birtokok két kézzel szórásának kora ez, amely egybeesik a de genere jelölés megjelenésével. A magyarországi előkelők felkínálkoznak ezzel az uralkodónak, nemzeti joguk és nemzeti jogon bírt birtokaik régisége⁶⁰ a biztosíték arra, hogy a király méltó kezekbe adja a javadatmakat. Ebben az összefüggésben esetleg talán tényleg „védelem” is a de genere az új arisztokratákkal szemben, akiknek nincs — Magyarországon legalábbis nincs — múltjuk, a történeti jog nem igazolja őket, kevésbé méltók az uralkodó adományára. Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a de genere elterjedésében a divatnak sem volt lebecsülendő szerepe nyilván már a XIII. század elején és később sem. A de genere az előkelőség egyik mutatója lehetett. A nagy hatalmú arisztokratákat a kisebb nemesek utánozhatták, őket pedig az emelkedő várjobbágyok. A divat az egész XIII. század folyamán uralkodott. Mivel a de genere kifejezést minden uralkodó osztályba tartozó család önkényesen kisajátíthatta — az objektíve vagy szubjektíve nagy és fontos nemzetségek lajstroma ugyan a különböző krónikákba is benyomult, de „*jogbiztosító*” céllal írt nemzeti nyilvántartások léte⁶¹ nem bizonyított (a nemzetségek lényegéről fentebb kifejtett feltevésünk szerint nem is bizonyítható) —, ezért a XIII. század folyamán állandóan nő a genusok száma (hogy azután a XIV. században a nemzetségek családokra bomlása megállítsa majd e folyamatot, és túlhaladja a genusok divatját). Egyetértés mutatkozik a kutatók között abban a kérdésben, hogy a Kézai-krónikában említett 108 székelyi eredetű, tiszta magyar nemzetség nem bír hagyományértékkel,⁶² mindössze arra az ismert tényre mutat, hogy Kézai korára, a XIII. század végére nagyon felduzzadt a genusok száma. Kézai „adatát” valószínűsíti, hogy összesen közel 200 nemzetséget ismerünk — a Szlavónia, Horvátország és Dalmácia nélkül értett — Magyarország területén.⁶³ Ezeknek több mint 40%-a egyetlen előfordulás révén ismert, azaz még azt sincs módunk egyértelműen megállapítani, hogy a de genere megjelölés családra vonatkozott-e vagy nemzetségnévvé kövült. Eme 80-nál több „nemzetség” túlnyomó többsége az emelkedő várjobbágyok és a helyi jelentőségű kisnemesek közül jobbra a XIII. század második felében toborzódott. Ezekről Györffy György megállapította: „egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével”.⁶⁴

⁵⁹ *Iffj. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 266—270.

⁶⁰ *Györi János*: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 78, 98—99.

⁶¹ *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 589—590.

⁶² *Erdélyi László*: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged. 1941. 9; *Györffy György*: Századok, 1958. 26; *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 589.

⁶³ A magyar nemzetségek (és a nemzetségnevekkel egyező helynevek) számbavételét ld. *Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I—II. köt. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLIV, XLVIII. Szeged. 1973—1974.

⁶⁴ *Györffy György*: Századok, 1958. 25.

Vajon mi a helyzet az elnevezés vonatkozásában ama százegynéhány nemzetiséggel, amelynek több előfordulásáról is tudunk? Ismeretes Györffy koncepciója, mely szerint a „nemzetségi birtokjog alapja az I. István-kori birtokszerző ős lett, ezért a birtokszerző utódai többnyire István-kori ősük nevét *de genere* szóval tüntették fel saját nevük után”.⁶⁵ E nézetel vitatkozó megjegyzéseink több oldalról közelítik a problémát. Egyrészt: bizonyosra vehető, hogy még e genusok egy része is földrajzi névtől kapta nevét. A Németi-nemzetség nevében szereplő -i nomen possessi képző az elnevezés helynévi eredetére vall. Hasonló származást tételez fel a Ludány- és a Balog-nemzetség nevééről Györffy György.⁶⁶ Másrészt: fel kell figyelni arra, hogy bizonyos nemzetségeink két különböző néven is szerepelnek (avagy a nemzetség egyik ágát olykor külön nemzetiségnévvel illetik): így az Atyusz-nemet Almádnak (bizonyosan helynévből származó nemzetiségnév!), a Baksa-nemet Simonnak, a Balogsemjén-nemet Ubulnak, a Hahót-nemet (illetve egyik ágát) Búzádnak, a Lipovnok-nemet Korosnak (és talán Berencsnek is), a Kartal-nemet Korszánnak, a Bél-nemet Ugnak, a Lád-nemet Vérbulesúnak, az Oslí-nemet Csornának (megint csak bizonyosan helynévből!), a Szil-nemet Kalocsának, a Szentemágocs-nemet Kölcének, a Katapán-nemet Eklinek, a Gútkeled-nem egyik ágát Dorog-nemnek (Drud), a Divék-nem egyik ágát Rátót-nemnek nevezték, a Monoszló-nemet hívták Tamás bán, a Haraszt-nemet Sebestyén, a Kán-nemet pedig Gyula bán nemzetiségének is. Igaz, Györffy György éppen eme utolsónak említett kettősség alapján azt állapította meg: „amikor már a nemzetségi birtokjog I. István-kori alapja elhalványodott, néha feltűnik egy-egy későbbi birtokszerző családtagról való elnevezés is.”⁶⁷ Feltevése ellen nemcsak a két néven is ismeretes nemzetségek viszonylag nagy száma szól, hanem az is, hogy a kettős elnevezés meglétére utaló adataink tekintélyes része a XIII. századból való. Harmadrészt: történetírásunk régi megállapítása, hogy hagyományosan István-korinak minősített vármegyéink legtöbbszörének neve — leszámítva a közszoói eredetűeket, mint Csongrád, Nógrád, Pozsega, Visegrád, Fehér, Fejér, Újvár, Vas — I. István-kori ispánjának nevét viseli.⁶⁸ Ha a nemzetség is — Györffy feltevése szerint — az I. István-kori birtokszerző ős nevét viselné, nagy számban kellene megfelelésnek lennie az „István-kori” megyék és a magyar nemzetségek neve között, mert aligha igényel bővebb kifejtést: az I. István-kori ispán mindenképpen birtokszerző is volt. A feltevése hátrányára ilyen megfelelőest alig találunk. Az István-kori megyeszámként elfogadott 45-ös számot különböző szerzők különböző kombinációkban legalább 50 vármegyéből kívánták összeállítani.⁶⁹ Ha a — szláv és magyar — közszoói eredetű megyeelnevezéseket levonjuk, mintegy 30–40 olyan megyénk marad, melynek neve nagy valószínűséggel személynévből („I. István-kori” ispánja nevéből) származott. Ugyanakkor mindössze 4 nemzetségnevünk van a csaknem 200-ból, amelynek neve megyenévvel egyezik: Csanád, Hont(paznan), Győr és Szolnok. A nemzetség birtokviszonyai alapján úgy tűnik: az utóbbi két nemzetiségnév nem „I. István-kori” ispán nevéből alakult. Hiszen amíg a Csanád-genus valóban Csanád, a Hontpaznan-nem pedig Hont megyében birtokolta ősinek tetsző javait, addig a (különben is német eredetű⁷⁰) Győr-nem törzsbirtokai Somogyban (vagy Mosonban?), a Szolnok-genuséi pedig Nóg-

⁶⁵ Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 27.

⁶⁶ Uo. 26. — A Balog-genus nevének eredetére ld. még Gerics József: Irodalom-történeti Közlemények, 1967. 584–585.

⁶⁷ Györffy György: Századok, 1958. 25. 1. 72. jegyz.

⁶⁸ Holub József: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. II. köt. Bp. 1938. 100–106.

⁶⁹ Ld. Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Bp. 1970. 18–19. és 18. 1. 36. jegyz.

⁷⁰ Mályusz Elemér: i. m. 75–78.

rásban terültek el.⁷¹ Mind a Győr, mind a Szolnok személynevek⁷² igen gyakoriak az Árpád-kor folyamán, sok személy lehetett tehát e két genus névadója. Ilyen módon a személynévi eredetű megyeelnevezések alig 5%-a él tovább nemzetségnévben. Olyan kedvezőtlen százalékos arány ez a Györffy-féle feltevés szempontjából, hogy így nem is gyámolíthatjuk azt az elképzelést, mely szerint a nemzetségek nevüket az I. István-kori nemzetségtől vették.

Úgy tűnik, más adatok is ilyen tanúságtétellel szolgálhatnak. A Gútkeled-nemzetségről XIII. századi elbeszélő forrásaink úgy nyilatkoznak, hogy eleik (Kézai tudni véli: Keled és Gut) Péter király alatt jöttek Magyarországra, a krónika pedig azzal toldja meg e tudósítást: a nemzetségbe tartozó Videt Salamon király mások fölé emelte.⁷³ Jóllehet Vidnek a Gútkeledekhez tartozása a legutóbbi időkig problematikus értékű híradásnak tűnt,⁷⁴ mégis talán igazolható a krónika híre.⁷⁵ Mivel Gút és Keled comesekkel a XI–XII. század fordulójának okleveleiben találkozunk,⁷⁶ nem véletlen, hogy többen őket tekintették a genus névadó őseinek.⁷⁷ Ha a nemzetség Péter alatt bevándorolt eleit nem Gútnak és Kelednek hívták (ami ellen Kézai tudósítása mellett a jellegzetes személynevek nemzetségbeli ismétlődése is szólhat), akkor a nemzetség névadójává nem a XI. század közepén „bevándorolt ős lett” és nem is a Magyarországon második generációs Vid, hanem a család harmadik nemzedékébe tartozó, közel száz évvel I. István után élő Gút és Keled⁷⁸ (talán azért is, mert az egyik gyermektelen halálával javai a másokra szálltak). A Koppánnyal szemben csatát nyerő, István-kori Vecellintől a középkori magyar történetírás a Ják-nemzetséget eredeztette.⁷⁹ A krónika megemlíti még, hogy Vecellint István nagy jutalmakkal adományozta meg,⁸⁰ vagyis Vecellin ideális István-kori birtokszerző ős volt, ám nevét nemzetség mégsem viseli. Ha megállja helyét az a feltevés, hogy Vecellintől nem a Ják-, hanem a Rád-nem származik,⁸¹ akkor e genus névadója bizonyosan Vecellin fia: Radi⁸² volt. Jóllehet a jellegzetes személynevek ismétlődése, no meg a forrásszegénység megakadályozza, hogy bizony nyilatkozhasunk egyes genusok névadó őseiről és korukról, mégis bizonyos mozzanatok arra utalnak, hogy az Atyusz-nem és az Ákos-nem őse a XII. század 20-as éveiben élt. Az Atyuszgenus esetében az vezethet nyomra, hogy 1121-ben Bánd fia: Atyusz (Ogiuz) javadalmakkal látja el az almádi (családi) monostort.⁸³ Egy Ákosról tudjuk, hogy „II. István udvarának előkelője volt”, s az ezzel azonosnak tekintett, 1128-ban bizánci fogságba esett Akusziszt Kinnamosz görög történetíró „a magyarok egyik leghíresebb emberének ne

⁷¹ Karácsonyi János: i. m. I. köt. 368–369, II. köt. 184–186, 194, 198, 201, 96, III/1. köt. 73.

⁷² Ez utóbbiakra ld. Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6. Bp. 1925–1929. 238–239.

⁷³ SRH I. 189, 298–299.

⁷⁴ Alexander Domanovszky: uo. I. 299. l. 1. jegyz.; Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 547–548.

⁷⁵ Mályusz Elemér: i. m. 69. l. 56. jegyz.

⁷⁶ Krit. jegyz. 27., 43., 46. szám.

⁷⁷ Alexander Domanovszky: i. m. 298. l. 11. jegyz.; Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 289.

⁷⁸ Ld. Mályusz Elemér: i. m. 69.

⁷⁹ SRH I. 189, 296.

⁸⁰ Uo. 313: Vecellin „largissimis beneficiis a Beato Stephano tunc duce remuneratus est.”

⁸¹ Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században 540–546; Mályusz Elemér: i. m. 74–75.

⁸² SRH I. 314.

⁸³ Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv, 1927. 362.

vezi”.⁸⁴ Az Ákos-nem I. István-kori eredete ellen — közvetve — az a megfontolás szól, hogy címerében⁸⁵ nem fehér sólymot találunk, amint nevéből következne, hanem két halat.⁸⁶ A Becsegergely- és a vele azonosítani próbált⁸⁷ Dorozsma-nem sem rendelkezik I. István-kori névadó őssel: a két genus névadója az 1075-ben szereplő testvérpár, Becse (Beche) és Dorozsma (Drusba) lehetett, Becest és Gergelyt a Kézai-krónika pedig kifejezetten a XII. század második felében, III. Bélával kapcsolatban említi.⁸⁸ Feltételezhető, hogy a Bárkalán-nem egyik névadója a XII. század végi pécsi püspökben kereshető⁸⁹ (a nemzetségnév kettőssége megint birtokjogi alapon magyarázható: e Kalánnak bizonyosan nem voltak gyermekei, tekintélyes vagyona a családra szállt). A Szentemágocs-nemzetséget Anonymus még Kölcse- (Colsoy-) genusnak nevezte,⁹⁰ bizonyval a XII. század közepi Kölcse (Culcey, Kulchey) comes neve alapján,⁹¹ míg 1229-ben Senta *et* Maguch néven illették a nemzetséget.⁹² Néhány esetben — pl. a Kolcs-nem esetében — ismerjük a nemzetség XIII. századi névadó őst. Érdekes összefüggéseket rejthetnek és további kutatásokat igényelnek — pozitíve és negatíve — a nemzetségnevek és a nemzetségi monostornevek kapcsolatai. A Csolt-nem bizonyval a XI. század közepi Vatától ered,⁹³ a nemzetséget mégsem a lázadó vezérről nevezték el (hogy ez nem mehetett volna kivétel számba, az Ajtony- és talán a Kán- [Keán-] genus elnevezése mutathatja), hanem egyik, monostoralapító utódáról, Csoltról. Ugyanakkor: a Gyovád-nem monostorát Gáborján⁹⁴ építette, de mégsem lett nemzetsége névadója. A jövevény genusok túlnyomó többségének eredete sem vezethető vissza Magyarországon I. István koráig.⁹⁵ Az advenák elnevezése néhány, a magyar eredetű genusokéval analóg helyzetet mutat. A Héder-nem elei — Wolfer és Héder testvérek — II. Géza alatt jöttek Magyarországra; a monostoralapító itt Wolfer volt, a genus mégis Hédertől vette nevét. A német eredetű Győr-nem (a krónika Poth . . . generatio-nak nevezi⁹⁶) monostorát Ottó alapította,⁹⁷ ám ő sem vált nemzetsége névadójává. A legfontosabb analógia kétségtelenül most tárgyalt kérdésünkkel kapcsolatos: amiként az advena-nemzetségek nyerhették nevüket XII. századi elődeiktől, ugyanúgy nincs jogunk ezt — főleg fenti példáink alapján — megvonni a magyar genusoktól sem, akiknek névadó ősei az esetek túlnyomó többségében nem I. István korában, hanem a XI. század közepétől a XIII. századig eltelt időben éltek. A nemzetségek lényegéről imént kifejtett koncepciónk értelmében nem is volt semmi kényszerítő körülmény, ami a nemzetség XIII. századi tagjait I. István-kori ős „fellelésére” sarkallta volna. A nemzetség ősenek kiválasztásában, a nemzetségnév megállapításában a családi tradícióknak (megannyi „eredetmondának”, családi monostornak és temetőnek, a névadásnak) volt elsődleges szerepük. Ez a tradíció tükrözhetette a de genere minősítéssel nemzetséggé váló család múltját megközelítő helyességgel és torz módon, de mivel

⁸⁴ *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XL. Szeged. 1972. 43.

⁸⁵ *Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III/2. köt. Bp. 1904. 28, 32.

⁸⁶ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. Archaeologiai Értesítő, 1970. 174—175.

⁸⁷ *Győrffy György*: Századok, 1958. 24. I. 70. jegyz.

⁸⁸ MES I. 57, SRH I. 183.

⁸⁹ *Karácsonyi János*: i. m. I. köt. 143.

⁹⁰ SRH I. 41.

⁹¹ Krit. jegyz. 76. szám. — Ld. még uo. 133. szám.

⁹² ÁÜO XI. 212.

⁹³ *Karácsonyi János*: i. m. I. köt. 382—383.

⁹⁴ *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. Bp. 1963. 619.

⁹⁵ SRH I. 189—192, 296—303.

⁹⁶ Uo. 297.

⁹⁷ *Kumorovitz L. Bernát*: i. m. 68—70.

— felfogásunk szerint — magának a de genere-féle nemzetségi rendszernek alapja az anciennitás volt, maguk a nemzetségtagok és a nemzetségi hagyományok lejegyzői is évszázadokat (pl. a krónika Géza fejedelem korába vitte vissza a Héder-nemzetség magyarországi eredetét II. Géza helyett⁹⁸) és országokat (pl. mind a krónika, mind Kézai a Becsegergely-genus franciaországi származását vallotta a magyarországi helyett⁹⁹) tévedtek.

Ez a körülmény különösen megnehezíti dolgunkat, amikor arra keresünk választ: van-e összekötő kapocs az ősközösségi és a feudális társadalom magyar nemzetségei között? Az összeköttetést biztosító vonalakat — mint érintettük — már a XIII. századi magyar történetírás meghúzta, amennyiben bizonyos feudális nemzetségeket a honfoglaló (vagy honfoglalóvá tett) magyar törzsi vezetőktől eredeztetett. Ezzel e történetírás egyrészt terminológiai (históriai) tájékozatlanságának adta tanújelét, másrészt a honfoglaló törzsek megszabott hetes száma még a XIII. században legelőkelőbb magyar genusok jó része számára sem tette lehetővé a honfoglalás kori eredeztetést. Ezt az akadályt elhárítandó került sor már a XIII. században az Ákos-, Bor- (azaz Bárkalan-), Aba-genus és más magyar nemesek nemzetsége szkítiai (ősi) eredetének deklarálására.

Ha a besenyő analógia¹⁰⁰ alapján egyáltalán indulhatunk, a honfoglaló magyar nemzetségek száma — törzseik számától függően — 35–50 lehetett. Sorsukat a honfoglalást követő évszázad(ok)ban — a forrásadatok szinte teljes hiánya miatt — direkt módon nem kísérhetjük nyomon. Györffy György a magyar totemizmusra vonatkozó vizsgálatokból következtetett arra: „bizonyos nemzetségszűkei genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói”.¹⁰¹ Két példát hoz annak igazolására, hogy „a magyar nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei”.¹⁰² Egyik példája Kézai szövegére épül, aki szerint Árpád és Géza fejedelmek, „de genere Turul” származtak, Attila pedig — a magyar fejedelmek előde — pajzsán turul madár képmását viselte, s ezt a hadi jelet a hunok (a magyarok) Géza fejedelem idejéig minden hadjáratban magukkal vitték.¹⁰³ Másik példája Anonymuson alapul: a névtelen jegyzőtől tudjuk, hogy annak a honfoglalás kori Agmánának, akinek vagy inkább névrokonának nevét (a középkorban nem ritka az Agmán név) feudális nemzetség viselte, és címerén farkas képe volt,¹⁰⁴ a fiát Apafarkasnak hívták.¹⁰⁵ A példák meggyőző erejét nagy mértékben csökkenti, hogy mindkét esetben fontos szerep jut a bizonyításban XIII. századi elbeszélő forrásoknak, amelyek már maguk is rajzolgatták a különböző korok családai, nemzetségei és törzsei közti leszármazási vonalakat, így éppen ebben a kérdésben aligha lehetnek teljesen objektívek és elfogulatlanok. Ami az első példát illeti: „az Árpád-ház legkorábbi jelvényein oroszán jelenik meg”¹⁰⁶ és nem turul.¹⁰⁷ Nehezebb az ellentmondás kimutatása a második példa esetében. Látszólag éppen bármiféle ellentmondással szembeni

⁹⁸ SRH I. 296.

⁹⁹ Uo. 298, 190. — Ld. *Mályusz Elemér*: i. m. 28–30.

¹⁰⁰ *Györffy György*: Századok, 1958. 18, 49–50.

¹⁰¹ Uo. 27.

¹⁰² Uo. 15.

¹⁰³ SRH I. 165, 188, 152.

¹⁰⁴ *Csoma József*: i. m. 133.

¹⁰⁵ SRH I. 65.

¹⁰⁶ *Györffy György*: Századok, 1958. 16.

¹⁰⁷ Lektorunk, *Székely György* figyelmeztetett, hogy az oroszán és a turul funkciójukat tekintve nem feltétlenül egymást kizáró jelvények: a turul lehetett családi — nemzetségi jelvény, az oroszán pedig a méltóság jelvénye. Az oroszán általánosabb keleti szerepére a szimbolikában ld. *György Székely*: Les contracts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. The Muslim East. Studies in honour of Julius Gernanus. Bp. 1974. 67.

érv lehet, hogy az Agmánd-genust 1344. évi oklevél Farkasogmand névvel illeti.¹⁰⁸ Ám ez az elnevezés legnagyobb valószínűséggel arra utalhat, hogy a nemzetség Farkas vagy Agmánd nevű őse gyermektelen halálával a genus birtokai annak javaival is gazdagodtak. Bizonyosra vehető, hogy ezek Anonymus előtt éltek, de korántsem igazolható, hogy a honfoglalás korában. Ha Anonymus tudósítását kikapcsoljuk, a címer farkas ábrázolását beszélő címernek tekinthetjük.¹⁰⁹ ami csak azt jelezheti: a farkasos címerrel rendelkező Kechety-család számon tartotta a Farkasagmánd-nemzetségtől való eredetét.

Ismeretes, hogy mind az obi-ugorok (bukóréce, csuka, medve stb.), mind a törökség (tehén, mókus, görény stb.) körében divott a nemzetségek állatnévi elnevezése.¹¹⁰ Ez esetben több-kevesebb joggal merült fel a totemisztikus névadás lehetősége, illetve az a megoldás, hogy e névadási mód „annak a kornak névadási szokásaira megy vissza, amikor a totemizmus már nem élt, de megvolt az a totemisztikus korból maradt szokás, hogy néprészek névül állatneveket kaptak.”¹¹¹ A magyar nemzetségnevek közül ide sorolható az Ákos- ('fehér sólyom'), a Kaplony- ('tigris'), a Kartal- ('sas'), a Sártvány[vecse]- ('fehér sólyom'), a Túroly- ('turul') és talán a Tyukod- ('tyúk') genus neve. Emne nevek is hasonló módon keletkezettek, mint obi-ugor vagy török megfelelőik. Mivel e nevek feudális genusok elnevezéseként a XIII–XIV. században szerepelnek (és legtöbbjük személynévvé is vált), vajon ezeknek a genusoknak az eredete visszavezethető-e az ősközösségi nemzetségek korába? A címerképek tanúsága ennek ellentmond. Sajnos, a Kartal-, a Sártvány[vecse]- és a Túroly-nemzetség címerét nem ismerjük, de az Ákos-nemé fehér sólyom helyett két halat, a Kaplony-nemé tigris helyett sólymot, a Tyukod-nemé pedig oroszlánt mutat.¹¹² Eszerint nem látjuk vitán felül állónak, hogy „a magyar nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei”.

Ez a megállapításunk nem erősíti azt a gyanút, miszerint az ősközösségi és feudális társadalom magyar nemzetségei között valami szoros összekötő kapocs lenne. Az advenák, továbbá a német eredetű nemzetségnevet viselő genusok (az ismert advenákon — Gútkeled, Hahót, Héder, Hermány, Hontpaznan, Rátót, Tibold — kívül ide sorolható az Ajka-, az Igmánd- és talán a Pápa-nemzetség) esetében ez a gyanú nehézség nélkül elhárítható. A török nevet viselő genusok esetében sincs ennek feltételezését előíró körülmény. Úgy gondoljuk, ilyen esetben nem a nemzetségnev volt kontinuum, hanem a XIII. században egy genus olyan — valós vagy fiktív — elődnek a nevét választotta, aki török eredetű nevet viselt, amely név pedig a névadási tipológia alapján akár ősi, totemisztikus korba is visszavezethető. Talán nyílik halvány lehetőség feltevésünk igazolására. A Bárkalan-nem neve török eredetű, a név második része azonban — alkalmasint — XII. századi személynévből ered. Az Ákos-genus neve is török, a névadó ős a XII. század elején élhetett, akkor még bizonytalannal megérthették, hogy a személynév 'fehér sólyom' jelentésű. A XIII. század elejére ez a jelentés — a török nyelvi ismeretanyag — feledésbe merülhetett, így érthető egyrészt, hogy az Ákos-nemé neve — ha nem személynévből vettetés volna — akár nagy régiségre is hitelesíthetné, ugyanakkor (XIII. századi) címerén — mutatva a név jelentésének elhalványodását — halak buk-

¹⁰⁸ *Jakubovich Emil*: Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul, 1914. 43.

¹⁰⁹ Uo. — A beszélő címerre ld. *Áldásy Antal*: Címertan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 6. Bp. 1923. 34.

¹¹⁰ *Györffy György*: Századok, 1958. 14; *Németh Gyula*: A török–magyar törzsnévadás korszakai. *Kázmér Miklós és Végh József* (szerk.): Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 230.

¹¹¹ Uo. 231.

¹¹² *Csoma József*: i. m. 28, 32, 114, 169.

kannak fel. Hasonló magyarázatot adhatunk a Kaplony- (és talán a Tyukod-) nem esetében is, ahol a nemzetségnév jelentése és a címerkép nem felel meg egymásnak. De ugyancsak személynevből eredhetett a XIII. században a Káta, az Oslí, a Tét, a Tétény és más, török eredetű nevet viselő — ám a név jelentését már bizonyosan aligha ismerő — nemzetségek elnevezése. Fel szokták tenni,¹¹³ de nyelvészetileg nincs bizonyítva, hogy a Korszán-nemzetség neve a honfoglaló Kuszánra menne vissza.

Úgy ítéljük meg, az ősközösségi és feudális magyar nemzetségek közti összekötő kapocs kérdésében sem a címerkép, sem az etimológia nem nyújt biztos eligazítást, erre csak komplex vizsgálat lehetne illetékes. Bizonyosan I. István-kori őstől vette nevét az Aba-, az Ajtony-, a Csák-, a Csanád- és talán a Kán-nem. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a források túlnyomó többségében csak Aba néven szereplő Sámuel király az Aba-genus (egyik) őse volt. Az Ajtony-nemzetséget nevén kívül birtokainak fekvése is az I. István ellenfeleként ismert Ajtonyhoz utalja. A Csák-nem eredetét nemcsak Anonymus viszi vissza a István-korba (ama megjegyzésével, hogy Csák — a nemzetség névadója — a honfoglaló Szabolcs unokája volt), hanem a nemet sok és szerteszóródott ága, nagy birtokai, a XI. század közepéig visszanyúló emlékezete is nagy régiséggel ruházzák fel. A Csanád-genus névadó őse I. István neposa, az Ajtonyt legyőző Csanád volt, akinek nevét a nemzetségen kívül vármegye és püspökség is viseli; a genus évszázadokkal később is birtokolt ott, ahol Csanád a róla elnevezett comitatus alapjait vetette meg. A Kán-nem neve esetleg, bár alig valószínűen az I. István által levett Keánra vezethető vissza; a genusnak mindenesetre voltak a természettől megerősített, hegyes Erdélyben birtokai.¹¹⁴ Nyilván különböző szempontok és megfontolások kombinációi révén még egy-kettővel lehetne növelni ama nemek számát, melyek neve I. István-kori névadó ősré megy vissza.

A genealógia bölcs megállapítása, hogy „voltaképpen minden család egyformán ősrégi. Csak abban van különbség, hogy egyik család őseit régebben emlegetik az írásokban, mint a másikat”.¹¹⁵ Természetesen nem kételkedhetünk abban, hogy Aba Sámuel, Ajtony, Csák és több más I. István-kori nemzetségi névadó és családja visszamegy a honfoglalásig, sőt a honfoglalást megelőző időszakba. E vonatkozásban csak egyetlen család, az Árpádok családjának példájára hivatkozhatunk: a feudális állam alapjait a X. században lerakó Géza fejedelem és a feudális állam kiépítésében oroszlanrészt vállaló István király elei pogány főnökök voltak. A családi kontinuitás semmiképpen sem jelentheti a család által birtokolt tisztségek, a család egyes tagjai által vezetett berendezkedés kontinuitását éppen az állam megteremtése időszakában. Nem lehet elvitatni, hogy alapvetően más megítélésben kell részesíteni az Árpádok X. századi pogány főnökségét és XI. századi keresztény királyságát, noha mindkét esetben egyazon család különböző uralmi formájáról van szó, aminthogy alapvető változáson ment át az a társadalmi közeg is, amely a X. században pogány főnökök, a XI. században pedig a feudális állam keresztény vezetőinek alávetésében élt. Azt is tudjuk, hogy az államalapítással megszülető feudális társadalom „létérdeke volt saját alapjának ideológiai erő-

¹¹³ Györffy György: Századok, 1958, 25. l. 72. jegyz.

¹¹⁴ Minderre ld. Karácsonyi János: i. m. I—III/1. köt. passim. — A Csák-nem honfoglaló őseként ismert eme Szabolcsból bizonyosan különbözik az a nyilván I. István-kori Szabolcs, aki a Tisza felső folyása mentén egy vár és vármegye névadója volt, ld. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus LV. Szeged, 1976. Az I. István által levett Keán személyét illetően nézetünket „A feudális széttagolódás Magyarországon” c. kéziratunk munkánkban fejtettük ki.

¹¹⁵ Erdélyi László: A magyar lovagkor nemzetségei 5.

sítése”,¹¹⁶ az osztálytársadalom eszmevilágával ellentétes, „demokratikus”-népi és pogány-nemzetségi mondavilág halálos ítéletének kimondása. Ismerve azokat a — ropant horderejű és imént még vázlatosan sem érintett — változásokat, melyek a magyar állam megteremtésével együtt jártak, önmagában hehezen hihető, hogy mindez alig érezte volna hatását a magyar nemzetségi szervezeten, hogy „bizonyos nemzetségfői genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói” lehetnének. Mervé dolog lenne bármiféle összekötő kapocs hiányát deklarálni az ősközösségi és a feudális nemzetségek között. Mindenekelőtt kontinuus lehetett a család, továbbá nem teljes mértékben kizárt a nemzetségi közös jelek (tamgák) betüremkedése a feudális kor családi-nemzetségi jelvényeinek szimbolikájába, egyre halványodó értelemmel és jelentéssel egy ideig még tovább élhetett a nemzetség eredethagyománya, tradicionális személynévanyaga, ezzel kapcsolatban ugyancsak egy ideig fennmaradhatott még a nagy ősök (egyre inkább az idők kódéba vesző, az énekmondók ajkán is mindjobban elenyésző) kultusza és emlékezete. A XIII. század elején, amikor a fentebb vázolt okok következtében hirtelen „megszülettek” — magukat írásosan genusoknak nyilvánítták — a feudális nemzetségek, ennek az ősi tradíciónak egfeljebb értelmét veszített forgácsolai élhettek, hiszen a több évszázada megváltozott társadalmi valóság az ősi tradíciók konzerválása ellenében dolgozott. A feudális nemzetségek egyik — feltétlenül kisebbik, talán csak töredékes — része múltja megkonstruálásakor meríthetett ebből az ősi tradícióból, de amit így nyert, jobbára már értelmetlen töredékek voltak.¹¹⁷ Amit tehát a régmúltból áttemeltek a feudális genusok, az nem a — sajnos, alig-alig ismert — lényeg volt (a társadalmi berendezkedés megváltoztával nem is lehetett az), hanem csak sallang, díszlet, háttér, az anciennitás hitelesítő tényezője. Ezek után nagy kérdés és további vizsgálatot igényel: lehet-e a X. századi magyar nemzetségekre — akikről szinte semmi ismeretünk nincs, és akikre a XIII—XIV. századi feudális genusok legfontosabb ismérveit vetítik vissza — olyan nagy horderejű elméletet építeni, mint a magyar vármegyék nemzetségi eredetének elmélete?

Az ősközösségi és feudális kor magyar nemzetségei között lévő sovány és a dolog lényegét tekintve másodlagos kapcsolatoknál fontosabbnak véljük a különbségek hangoztatását. Maga az ősközösség nemzetsége is változó kategória: kezdetben vérségi, később már politikai forma, amely e változás során kitermeli a nemzetségen belüli elnyomás (az eljövendő feudális társadalom karakterisztikus jegye) rendszerét. De mégis ősközösségi forma, mert méhében agyaránt helyet biztosít a nemzetség előkelőinek és mindinkább szolgáskorba jutó, ténylegesen szolgává váló szabadjainak. Minél jobban végtelenségé válik a polarizáció, annál jobban nyilvánvalóvá lesz: a „nemzetségi szervezet túlélte önmagát. Felbomlasztotta a munkamegosztás és annak eredménye: a társadalom osztályokra szakadása. Helyét az állam foglalta el.”¹¹⁸ A feudális magyar állam XIII. századi fejlettségi szintjén létrejött genusok igit-végig feudális genusok: egyetlen, annál jellegzetesebb ismérvük az, hogy tagjai a feudális uralkodó osztályba tartoznak, további ismérveik így eme osztály ismérveivel egyeznek meg. Amíg tehát az ősközösségi nemzetség története az állam kialakulását megelőző hosszú történelmi időszak népének (ti. teljes társadalmának) története, addig a feudális genus története nem

¹¹⁶ Molnár Erik: i. m.² 137—139, 142; Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György: Magyarország története I. köt. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961. 57, 90 (a vonatkozó rész Lederer Emma munkája); Kristó Gyula: Ethnographia, 1970. 127—128.

¹¹⁷ Ilyen mozzanat őrződhetett meg a XIV. századi krónikakompozíció 30. fejezetében, SRH I. 290—291.

¹¹⁸ Engels: i. m. 172.

más, mint egy fejezet a *feudális uralkodó osztály* históriájának köréből. Az ősközösségi és a feudális magyar nemzetségek között aligha lehet tehát lényegesen kisebb a különbség, mint az ősközösség (beleértve annak utolsó, már az osztálytársadalom felé mutató korszakát is) és a feudalizmus között van. Úgy ítéljük meg, a két történelmi korszak nemzetségei közti különbségek mind ebből a körülményből vezethetők le, az esetleges megfelelések pedig a társadalomváltás konkrét mikéntjének — még további vizsgálatokat igénylő — sajátágaiból magyarázhatók.